

- // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 2 (44). – С. 22–27.
5. Бочан І. О. Формування приватного сектора в умовах ринкової трансформації економіки України: проблеми інституціональної теорії і практики : дис. ... д-ра екон. наук : 08.01.01 / Бочан Ігор Омелянович. – Львів, 2002. – 398 с.
 6. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; [пер. з англ. І. Дзюб]. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
 7. Дідківська Л. І. Державне регулювання економіки : [навч. посіб.] / Л. І. Дідківська, Л. С. Головка. – К. : Знання, 2004. – 213 с. – (Вища освіта XXI століття).
 8. Харічков С. К. Інституціональні основи формування концепції власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу / С. К. Харічков, А. І. Мартієнко // Економічна теорія. – 2006. – № 2. – С. 65–73.

УДК 334.732.2: 339.747

КООПЕРАТИВНІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ У СВІТОВОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ГОСПОДАРСТВІ

В. В. Гончаренко, доктор економічних наук

Кооперативний рух посідає унікальне місце в історії людства. Виникнувши в Європі понад 170 років тому під впливом ідей утопічного соціалізму і як одна з його течій, він поширився по всьому світу і сьогодні перетворився на потужне соціально-економічне явище у світовому господарстві та національних економіках різних країн. Це стало наслідком особливої ролі й унікальності соціально-економічної природи кооперативів – специфічних громадсько-господарських організацій, що будують свою діяльність на основі певних міжнародних принципів, визнаних в усьому світі, але не досить чітко відображених в українському кооперативному законодавстві та недостатньо досліджених вітчизняною економічною наукою.

Окремі аспекти кооперативного руху в різні історичні періоди досліджували М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, В. В. Зіновчук, А. О. Пантелеймоненко, А. О. Пожар та деякі інші вітчизняні науковці. Однак питання місця і ролі кооперативів у світовому та національному господарстві різних країн, викликаних специфікою неприбуткової соціально-економічної природи діяльності кооперативів як особливої форми господарювання, яка базу-

ється на ідеї взаємодопомоги, досліджена недостатньо, що часто призводить до підміни понять, термінологічної та методологічної плутанини серед науковців і політиків. Висвітлення вказаних проблем і є метою даної статті.

За статистикою Міжнародного кооперативного альянсу [1], сьогодні понад 1 млрд людей на планеті є членами різних видів кооперативів, а якщо врахувати членів сімей, то з діяльністю кооперативних форм господарювання пов'язано майже половина людства. В Аргентині членами кооперативів є понад 9,3 млн осіб, що становить 23 % економічно активного населення. У Болівії – майже третина населення користується послугами кооперативів. У Бразилії 7,6 млн осіб є членами майже 7600 кооперативів різних видів. У Канаді чотири із десяти канадців беруть участь принаймні в одному кооперативі. При цьому в провінції Квебек близько 70 %, а у Саскачевані 56 % населення є членами кооперативів. У Фінляндії членами кооперативної мережі S-Group є 62 % усіх домогосподарств. У Франції 23 млн осіб або 38 % населення, є членами одного чи кількох кооперативів. При цьому 75 % французьких сільгоспвиробників є членами принаймні одного кооперативу, а кожний

третій – є учасником кооперативного банку. В Німеччині налічується 20 млн членів кооперативів, а це – кожний четвертий житель. У Японії – кожен третій японець, а серед фермерів – 90 % охоплені членством в кооперативному русі. В Норвегії із 4,8 млн жителів – 2 млн є членами кооперативів. При цьому багато людей є членами кількох кооперативів різних видів. У Сінгапурі 50 % населення (1,6 млн осіб) є членами кооперативів. У США членами понад 29 тис. кооперативів є кожен четвертий американець.

Наведені дані переконливо свідчать про значне поширення та популярність кооперативних форм господарювання серед широких верств населення в різних країнах. Це викликано тими суттєвими перевагами, які надають кооперативи, як унікальна форма економічної самопомоги та самоорганізації населення своїм учасникам.

Саме тому кооперативам вдалось зайняти вагоме місце в різних секторах національних економік багатьох країн світу. Наприклад, у Бельгії частка кооперативних аптек на ринку 19,5 %. На Кіпрі 30 % банківських послуг і 35 % збуту сільгосппродукції здійснюються через кооперативні організації. У Данії споживчі кооперативи охоплюють понад 36 % роздрібною торгівлі. У Фінляндії через кооперативну групу Pellervo здійснюється реалізація 74 % усіх м'ясопродуктів, 96 % молочних продуктів, 50 % яєць. У Франції кооперативи охоплюють 60 % ринку банківських послуг, 40 % ринку харчової та сільськогосподарської продукції та 25 % роздрібною торгівлі. В Кореї риболовецькі кооперативи охоплюють 71 % ринку. В Кенії кооперативи формують 45 % ВВП країни. Вони охоплюють 70 % ринку кави, 76 % ринку молочних продуктів, 95 % ринку бавовни. В Новій Зеландії кооперативи створюють 22 % ВВП, охоплюють 70 % ринку м'яса та м'ясопродуктів, 95 % ринку молокопродуктів та їх експорту. В Норвегії 130 споживчих кооперативів охоплюють 24 % споживчого ринку, а 71 житловий кооператив – 15 % всього житлового фонду країни. У Великобританії найбільше туристичне агентство є кооперативом. У США більш ніж 900 сільських кооперативів з електропостачання

забезпечують електроенергією понад 42 млн своїх членів у 47 штатах. Наведені дані свідчать про високу конкурентоспроможність кооперативів в ринковій економіці, яка визначається унікальністю їх природи та принципів діяльності.

Розвиток різних видів кооперативів і завоювання ними належного місця в багатьох національних економіках відбувались, як правило, при суттєвому сприянні з боку не тільки держави, а й міжнародних організацій. Враховуючи особливу соціально-економічну природу та місію кооперативів у національному господарстві та суспільстві, Міжнародна організація праці (МОП) ще у 1966 р. прийняла рекомендацію «Про кооперативи в країнах, що розвиваються», в якій рекомендувала урядам усіх країн-членів МОП активно, використовуючи всі можливі засоби, сприяти розвитку національних кооперативних рухів. У 2002 р. була прийнята нова Рекомендація МОП № 193 «Про сприяння розвитку кооперативів» [2], у якій, зокрема, відзначено, що під час розробки й перегляду законодавства, політики й нормативно-правових актів, що регулюють діяльність кооперативів, уряди мають проводити консультації з кооперативними організаціями та враховувати їх думку. Крім цього, урядам країн-членів МОП рекомендовано полегшити доступ кооперативам до послуг підтримки з метою їхнього зміцнення та підвищення життєздатності як господарюючих суб'єктів, визначити роль кооперативів і їхніх організацій, розвиваючи відповідні механізми, що сприяють створенню і зміцненню кооперативів на національному та місцевому рівні, залежно від обставин, вживати заходів, які сприяють доступу кооперативів до джерел фінансування, інвестицій кредитів.

Важливість кооперативного руху неодноразово підкреслювалась й Організацією Об'єднаних Націй. Так, у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 44/58 «Національний досвід в сфері сприяння кооперативному руху» (1989 р.), а також доповідях Генерального секретаря ООН на 49-й (1994 р.) і 51-й (1996 р.) сесії Генеральної Асамблеї ООН відзначалось унікальне значення кооперативів для світового соціально-економічного розвитку. В зв'язку з

цим, ООН прийняла рішення щорічно в першу суботу липня відзначати Міжнародний день кооперації. У 2002 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла ще одну резолюцію «Кооперативи в процесі соціального розвитку», в якій підкреслюється, що кооперативи, особливо в умовах глобалізації, є ефективним механізмом покращення життя і боротьби з бідністю. А на 64-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відбулась у грудні 2009 р., була прийнята резолюція «Кооперативи в процесі соціального розвитку», якою ще раз було підкреслено важливе значення кооперативів у покращенні життя широких верств населення, через що 2012 р. був проголошений міжнародним роком кооперативів. Така увага з боку впливових міжнародних організацій спонукала уряди багатьох країн світу створити умови для розвитку кооперативних форм економічної самопомоги населення в національних економіках.

Досвід багатьох країн свідчить, що кооперативний рух є одним із важливих напрямів розвитку різних секторів національного господарства, особливо в кризові часи. Унікальність соціально-економічної природи кооперативних організацій (кооперативів, товариств, спілок) дозволяла їм у тяжкі часи ставати рушієм економічного розвитку, єдиною ефективною формою соціальної підтримки як міського, так і сільського населення. В умовах, коли люди залишались віч-на-віч зі своїми економічними проблемами, ще понад 150 років тому вони знайшли єдиний ефективний вихід – кооперування, об'єднання в кооперативні організації, в яких на основі взаємодопомоги допомагали самим собі.

Кооперативна ідея була геніально простою і природною – люди, як споживачі, у важкі часи об'єднувались у кооперативні організації, які забезпечували своїх членів необхідними їм товарами та послугами, встановлюючи прямі зв'язки із виробниками (оптовиками) або здійснюючи виробництво товарів (надання послуг) для своїх членів. Ці кооперативні товариства не мали на меті отримання прибутку. За своєю соціально-економічною природою кооперативні організації були не засобом отримання багатства, а способом боротьби з бідністю. Вони створювались для забез-

печення своїх членів необхідними товарами (послугами) за їх собівартістю, чим суттєво відрізнялись від підприємницьких товариств, що мали на меті отримання максимального прибутку. Завдяки членству в кооперативних товариствах, об'єднані в них споживачі та дрібні підприємці позбавлялись необхідності користуватись послугами різноманітних торговельних та інших посередників і купувати у них товари за надмірно високими цінами чи продавати свою продукцію перекупщикам за низькою ціною. Люди отримували можливість придбавати у своєму товаристві, в якому були не тільки клієнтами, а й власниками, значно дешевші та якісніші товари (послуги).

За понад 170-річну історію свого розвитку проста і зрозуміла широким верствам населення кооперативна ідея перетворилась у потужний світовий соціально-економічний рух. У світі існує велике різноманіття кооперативів, які надають своїм членам необхідні їм послуги. Крім традиційних споживчих кооперативів (здійснюють забезпечення членів товарами), існують фінансово-кредитні кооперативи (забезпечують членів фінансовими, кредитними, страховими послугами), медичні кооперативи (надають своїм членам медичні послуги, в тому числі постачання ліків), збутові кооперативи (сприяють сільгоспвиробникам вигідно продати їх продукцію, в тому числі й на світових ринках), молочарські кооперативи (сприяють членам-виробникам молока у переробці їх продукції та її вигідній реалізації, в тому числі й на світових ринках), бензинові кооперативи (забезпечують своїх членів дешевими паливно-мастильними матеріалами), туристичні кооперативи (пропонують своїм членам доступні туристичні послуги), прокатні кооперативи (надають своїм членам у тимчасове користування необхідне обладнання, прибори, пристрої, інвентар), житлові кооперативи (забезпечують своїх членів житлом і супутніми житлово-комунальними послугами). Складно перелічити всі види та різновиди кооперативів, що існують у світовому господарстві. Вони створюються переважно в тих сферах господарської діяльності, де існує масова потреба людей у певних товарах (послугах) і де

люди не хочуть користуватись послугами посередників.

Незважаючи на таке велике різноманіття видів і сфер діяльності кооперативів, усі вони мають однакову соціально-економічну природу. Їх об'єднують спільні ознаки – кооперативні принципи, в основі яких лежать ідеї перших кооператорів.

Ці кооперативні принципи діяльності на світовому рівні чітко були визначені в документах Міжнародного кооперативного альянсу – об'єднання національних і регіональних організацій кооперативів понад 100 країн світу. Вони сформульовані таким чином [3]:

Добровільне та відкрите членство. Кооперативи – добровільні організації, відкриті для всіх людей, здатних користуватися їхніми послугами та готових узяти на себе обов'язки членів без дискримінації за ознакою статі, соціальної, расової, політичної, релігійної приналежності людей.

Демократичний членський контроль. Кооперативи – це демократичні організації, контрольовані їхніми членами, які беруть активну участь у виробленні політики й прийнятті рішень. Чоловіки й жінки, що працюють як виборні представники, підвітні членам кооперативу. У первинних кооперативах у всіх членів рівні права під час голосування (один член – один голос), а кооперативи вищих рівнів також організовані відповідно до демократичних принципів.

Економічна участь членів. Члени кооперативу роблять рівні внески й контролюють кооперативний капітал на основі демократичних принципів. Принаймні частина цього капіталу звичайно є загальною власністю кооперативу. Члени кооперативу, зазвичай, одержують деяку компенсацію на внесені кошти, що є умовою членства. Члени кооперативу розподіляють залишковий капітал на такі цілі: розвиток свого кооперативу за рахунок можливого створення резервів, принаймні частина яких є неподільною; винагороду членів кооперативу відповідно до їх участі у справах кооперативу; підтримку інших сфер діяльності, схвалених членами кооперативу.

Самостійність і незалежність. Кооперативи – це самостійні організації взаємодопомоги, контрольовані їхніми членами. Якщо вони

укладають угоди з іншими організаціями, у тому числі з урядами, або залучають капітал із зовнішніх джерел, вони роблять це на умовах демократичного контролю з боку членів і підтримують свою кооперативну самостійність.

Виховання, навчання, інформування. Кооперативи забезпечують навчання та підготовку своїх членів, виборних представників, керівників і працівників, щоб ті могли робити ефективний внесок у розвиток своїх кооперативів. Вони інформують широку громадськість, особливо молодь і неформальних лідерів, про характер і користь кооперативів.

Співробітництво між кооперативами. Кооперативи найбільш ефективно обслуговують своїх членів і зміцнюють кооперативний рух, працюючи на місцевому, національному, регіональному й міжнародному рівнях.

Турбота про громаду. Кооперативи працюють задля сталого розвитку своїх громад, проводячи політику, схвалену їхніми членами.

Наведені кооперативні принципи сформульовані із практики діяльності багатьох видів кооперативів різних країн. Вони є універсальними для всіх кооперативів і мають узагальнюючий характер, тому недостатньо характеризують особливості кооперативу як унікальної форми господарювання. Саме тому для розуміння специфіки кооперативу як унікальної неприбуткової форми господарювання доцільно більш детально зупинитись на реальних проявах вказаних принципів у практиці діяльності кооперативів різних країн.

Кооперативи є надзвичайно поширеною у світовому господарстві, але дискредитованою в Україні, формою господарської діяльності, яка відіграє специфічну роль у ринковій економіці. В більшості країн кооператив – це відкрите демократичне об'єднання осіб з метою самозабезпечення необхідними товарами чи послугами, яке здійснює господарську діяльність на неприбуткових засадах (за собівартістю) від імені та в інтересах своїх членів, що є його рівноправними власниками-користувачами. Через це кооперативи в багатьох країнах мають особливий правовий статус неприбуткових (non-profit) організацій, а їх діяльність регулюється не підприємницьким, а спеціальним (кооперативним) законодавством.

Унікальність соціально-економічної природи кооперативів визначається комплексом специфічних взаємопов'язаних принципів їх функціонування, які, як правило, відображаються в кооперативному законодавстві (табл. 1).

Ці принципи в комплексі формують унікальність соціально-економічної природи кооперативу і відрізняють кооперативи як організаційно-правову форму від інших форм господарювання (табл. 2).

Таблиця 1

Принципи діяльності кооперативних організацій, що формують їх неприбуткову природу

Економічні принципи	Організаційні принципи	Соціальні принципи
Кооператив функціонує для задоволення спільних економічних потреб членів на неприбуткових засадах (за собівартістю)	Членство в кооперативі є добровільним і особистим (не може передаватись іншим особам і успадковуватись)	Створення системи економічної самопомоги та самозабезпечення на основі взаємодопомоги
Члени кооперативу є одночасно його власниками і користувачами*	Членство в кооперативі є відкритим (потенційна доступність членства)	Соціально однорідне членство в кооперативі на основі спільних економічних і соціальних інтересів
Кооператив надає послуги своїм членам з метою скорочення витрат та/або збільшення доходів їхніх особистих господарств	Демократичне управління та контроль у кооперативі за принципом «один член – один голос» незалежно від суми вкладених коштів	Освітня робота серед членів і працівників, просвіта населення стосовно демократичних принципів кооперативного руху
Справедливе пропорційне фінансування членами кооперативу його діяльності	Прозорість діяльності кооперативу та рівні права членів у користуванні послугами	Альтруїзм членів, який базується на солідарності соціальних груп
Капітал кооперативу формується його членами і складається з дольової (пайової) та неподільної (колективної) частин	Діяльність виборних органів управління та контролю здійснюється на громадських засадах. Оплачується робота лише найманих працівників	Співпраця з іншими кооперативами з метою зміцнення та розвитку кооперативної системи взаємодопомоги
Винагорода вкладеного капіталу (нарахування на паї), як правило, обмежується	Члени відповідальні за роботу та розвиток свого кооперативу	Турбота про громаду, до якої відносяться чи з якою пов'язані члени кооперативу

Примітка. * Законодавство окремих країн дозволяє кооперативам надавати послуги особам, що не є членами, але обсяг такої діяльності, як правило, є обмеженим.

Таблиця 2

Найбільш суттєві відмінності кооперативних (неприбуткових) і корпоративних (підприємницьких) товариств

Ознаки	Кооперативні форми господарювання	Підприємницькі форми господарювання
Соціальні цілі	Взаємодопомога, самопомога й економічний самозахист від посередників, соціальні програми для членів і громади	Не встановлюються
Економічні цілі	Забезпечення членів необхідними послугами з метою скорочення витрат і/чи збільшення доходів їхніх приватних господарств	Отримання прибутку власниками капіталу від надання послуг клієнтам
Статус	Неприбуткова організація	Підприємницька організація
Організаційна форма	Кооператив	Господарське товариство (акціонерне, з повною чи обмеженою відповідальністю)
База членства	Створюється на основі певної спільноти за професійною, територіальною чи іншою ознакою	Немає. Створюється на базі довільної групи людей, готових інвестувати у справу свій капітал
Управління	Демократичне. Кожен член має право одного голосу, незалежно від суми його вкладу в кооператив	Управління (кількість голосів) пропорційна частці у капіталі

Продовж. табл. 2

Ознаки	Кооперативні форми господарювання	Підприємницькі форми господарювання
Власники	Усі члени кооперативу. Кількість власників не є фіксованою і постійно збільшується за рахунок нових членів.	Засновники й акціонери. Кількість фіксується в момент заснування та обмежується певною величиною
Капітал	Пайовий капітал спочатку є порівняно невеликим, але поступово зростає за рахунок вступу нових членів. Формується «неподільний» капітал за рахунок накопичення резервів	Статутний капітал вноситься при створенні, є порівняно великим і фіксованим. Зацікавленість у формуванні резервного капіталу є низькою
Клієнти	Члени-власники кооперативу*	Переважно особи, що не є власниками
Розподіл результатів діяльності	Пропорційно користуванню послугами кооперативу	Пропорційно частці у капіталі
Законодавче регулювання	Кооперативне законодавство	Підприємницьке законодавство
Державна підтримка	У вигляді пільгового оподаткування, кредитування та інших форм державної допомоги	Як правило, лише у вигляді створення сприятливого законодавчого середовища

Примітка. * Законодавство може допускати надання послуг нечленам, але лише у чітко визначених випадках (наприклад, неможливість членів у певний період повністю використати наявні можливості чи ресурси кооперативу). При цьому обсяг послуг, що можуть надаватись не членам, має бути обмеженим і може оподатковуватись.

Зважаючи на важливе соціально-економічне значення кооперативів і рекомендації міжнародних структур, членами яких є Україна, доцільно державі запровадити політику активної підтримки розвитку кооперативного руху в національній економіці, одночасно посиливши контроль за дотриманням кооперативних принципів у кооперативних організаціях. Основними формами цієї підтримки мають стати:

- створення сприятливих законодавчих умов для розвитку різноманітних видів кооперативів як форм економічної самопомоги населення, недопущення виникнення та діяльності псевдокооперативів і дискредитації ними кооперативної ідеї в очах суспільства;
- відродження в суспільстві правильного розуміння економічної та соціальної природи кооперативів, проведення широкої роз'яснювальної роботи стосовно ролі кооперативів і принципів, на яких будується їх діяльність;
- фінансова й організаційна підтримка розвитку кооперативів при належному контролі з боку держави за дотриманням ними кооперативних принципів;
- спрямування допомоги окремим секторам економіки чи соціальним групам че-

рез систему створених ними кооперативів і об'єднань;

- активне залучення кооперативів і їх об'єднань до реалізації державних цільових програм, надання державних субсидій і дотацій окремим видам кооперативів і об'єднань при виконанні ними державних програм;
- запровадження обов'язкового вивчення основ кооперації у всіх навчальних закладах, здійснення інших організаційних заходів, спрямованих на швидке відродження національного кооперативного руху.

Таким чином, досвід розвитку світового кооперативного руху свідчить про важливу роль різних видів кооперативів у національному господарстві, необхідність їх масового відродження в Україні та дотримання в діяльності міжнародних кооперативних принципів, що забезпечують унікальність неприбуткової соціально-економічної природи кооперативів як форми взаємодопомоги населення. Кооперативи можуть стати важливим елементом у боротьбі з наслідками світової фінансово-економічної кризи й основою для формування вагомого соціально-орієнтованого сектора національної економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Офіційний сайт Міжнародного кооперативного альянсу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ica.coop/members/member-stats.html>. – Назва з титулу екрана.
2. Про сприяння розвитку кооперативів. Рекомендація 193 МОП 2002 року // Конвенції та рекомендації, ухвалені міжнародною організацією праці 2000–2007 рр. – Видання українською мовою. – Женева, 2008. – Т. 3. – С. 1610–1619.
3. Офіційний сайт Міжнародного кооперативного альянсу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ica.coop/coop/principles.html>. – Назва з титулу екрана.

УДК 330.59:614

ЗАЛЕЖНІСТЬ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ВІД СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

М. О. Джаман, доктор економічних наук; С. А. Веремей

Розвиток світової економічної думки проходить через призму часу та пов'язаний із розумінням людських відносин і праці. Загальновідомо, що економічні проблеми, які є в сучасному суспільстві, зовсім не нові й давно відомі, вони поглиблюються, змінюються і поступово вирішуються. Досвід економічно розвинутих країн і ще більшою мірою країн, що здійснили впродовж останніх десятиріч економічний ривок, – Японії, Південної Кореї, Німеччини, Ірландії, Чехії, Угорщини, Словенії, Естонії – демонструє вирішальне значення саме людського капіталу, якості робочої сили та мотивації ефективної праці. Ця нова концепція, яка орієнтована на примат людського розвитку, замінила ту, рушійною силою якої було створення та запровадження нових технологій, нагромадження не стільки людського, скільки уречевленого капіталу.

Метою статті є аналіз проблеми залежності людського капіталу від економічних і соціальних потреб суспільства в сучасних умовах господарювання. Виявити основні тенденції, які відображають становлення та поширення теорії людського капіталу України на початку XXI ст.

Людський капітал – це соціально-економічна категорія, похідна від категорій «робоча

сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал», «людський фактор». Людський капітал у загальному вигляді можна розглядати як сукупність належних працівникові природних здібностей (здоров'я, творчі схильності тощо), а також самостійно накопичених (набутих є результатом життєвого досвіду) та розвинутих ним унаслідок інвестування в освіту, професійну підготовку та оздоровлення. Обов'язковою умовою використання людського капіталу є практична реалізація працівником своєї здатності до праці в суспільно корисній діяльності, завдяки ефективній зайнятості, що забезпечує отримання додаткової вартості та виявляється у підвищенні доходів і соціального статусу працівника, зростанні прибутків роботодавця та національного доходу країни [1]. Відомі американські економісти П. Самуельсон та В. Нордхаус зазначають, що термін «людський капітал» слід розуміти запас корисних і цінних навиків і знань, які накопичені людством у процесі освіти та навчання. Лікарям, юристам та інженерам потрібно багато років для отримання формальної освіти та практичних навичок. Частина високих гонорарів цих спеціалістів можливо вважати доходом від їх власних інвестицій у людський